

**VZHODNOSLOVANIZACIJA HRVAŠKIH
GLAGOLSKIH LITURGIČNIH TEKSTOV
V 17. IN 18. STOLETJU
IN OBLIKOVANJE ZNAČILNIH GRAFIČNIH SISTEMOV
LEVAKOVIČEVIH IZDAJ MISALA IN BREVIRJA**

Vanda BABIČ, LJUBLJANA

1. UVOD

Že iz samega naslova članka lahko razberemo glavne značilnosti tega posebnega (in zanimivega) obdobja hrvaške kulturne in jezikovne zgodovine, ki pa začuda ni bilo deležno natančnejših raziskav, čeprav je pomembno vplivalo na nadaljnje glagolsko ustvarjanje na Hrvaškem.

Vzhodnoslovanizacija¹ se je, prvič, pojavila samo v cerkvenih besedilih, natančneje v glavnih liturgičnih knjigah – v misalah in brevirjih (ter v nekaterih poskusnih in spremnih delih), nikoli pa ni prodrla v jezik posvetne literature.

Druga značilnost tega jezikovnega pojava je njegova vezanost na določen tip pisave – glagolico, ki je vzhodnoslovanizacijo že v osnovi povezal z glagolsko liturgijo in z glagolskim jezikovnim miljejem in jo ločil od latinskega cerkvenega obredja na večjem delu hrvaškega ozemlja. Zoženost rabe vzhodnoslo-

---

¹ Poimenovanje *rusifikacija/ruska (ruskoslovanska) redakcija* cerkvene slovanščine in *rusinska/rutenska/ukrajinska redakcija* ni primerno. Jezikovna osnova v tekstih je namreč cerkvenoslovenska z značilnimi vzhodnoslovanskimi fonetičnimi in morfološkimi posebnostmi. Grafično in pravopisno spomeniki temeljijo na pravopisnih normah slovnic, ki so sicer nastale na področju današnje Ukrajine, vendar so to slovnice cerkvenoslovenskega jezika z vzhodnoslovanskimi fonetičnimi značilnostmi in ne slovnice t.i. *proste move*, ki je bila v tistem času protiutež cerkvenoslovanskemu jeziku v Ukrajini (Uspenski, 261). V tekstih tako ni značilnih elementov ukrajinskega ali ruskega jezika (razen nekaterih izjem). Povsem nedopustno pa je uporabljanje izraza »ruski« za pripadnike Slovanov na celotnem ozemlju vzhodnih Slovanov.

vaniziranih tekstov v okviru same sakralne literature je pogojevala še tretjo – geografsko omejitev vzhodnoslovanskega vpliva na škofije in nadškofije z glagolsko liturgijo, predvsem v Hrvaškem primorju, Istri in v delu Dalmacije.

Pri določevanju vpliva vzhodnoslovaniziranih izdaj in celotnega vzhodnoslovanizacijskega gibanja pri oblikovanju hrvaškega knjižnega jezika je poleg zgoraj zapisanih dejstev pomembna tudi časovna »zakasnelost« tega pojava. Do vzhodnoslovanizacije hrvaških glagolskih tekstov je namreč prišlo v sredini 17. stoletja, ko se je pri Hrvatih že razvila književnost (v latinici) na osnovi hrvaškega ljudskega jezika in vzhodnoslovanski jezikovni elementi niso mogli več vplivati na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika. Vendar so izdaje vzhodnoslovaniziranih liturgičnih knjig dramatično posegle v hrvaško glagolsko ustvarjanje. Glagoljaši izdaj, natisnjeni v tujem jeziku in v glagolici, ki so jo izdajatelji misalov in brevirjev uskladili s cirilskim črkopisom (prilagojenim grškemu alfabetu), niso mogli uporabljati. Zato so se vedno pogosteje zatekali k tekstrom, natisnj enim v razumljivem hrvaškem jeziku in latinici, k t.i. ščavetu – schiavetto (Ježić, 31) in vodilno vlogo je na vseh jezikovnih področjih dokončno prevzela latinica. Marko Japundžić je obdobje vzhodnoslovanizacije označil kot *una triste pagina nella storia del glagolismo croato* (navedeno iz: Hamm II, 219), saj so vzhodnoslovanizirane izdaje liturgičnih tekstov pospešile zaton hrvaškega glagolizma. Vzhodnoslovanizacija je glagolico dokončno potisnila iz javnega in kulturnega življenja Hrvatov in težišče prenesla na latinico. Na srečo je hrvaška glagolska književnost že v 15. in 16. stoletju izpolnila svojo nacionalno misijo in ustvarila osnove, na katerih se je naprej razvijala književnost v latinici (Hamm II, 218–219).

1. 1. PREOBLIKOVANJE GLAGOLSKEGA ČRKOPISA IN POSNEMANJE

PRAVOPISNE NORME VZHODNOSLOVANSKIH SLOVNIC

CERKVENOSLOVANSKEGA JEZIKA

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih tekstov ni bila »živ« jezikovni pojav: ni nastala na osnovi želja ali prestižnosti nekega jezika nad drugim med samimi govorci slednjega, niti ni bila povezana s širšim kulturnoprosvetnim in jezikovnim delovanjem vzhodnoslovanskih učiteljev na hrvaškem ozemlju. Bila je plod tuje in umetne (tudi politične) dejavnosti cerkvenih vrhov v Rimu in nekaterih hrvaških zagovornikov čistega in enotnega cerkvenoslovanskega jezika za vse Slovane. Vzhodnoslovanizacija hrvaških cerkvenih tekstov tudi ni nastala kot posledica prodora posameznih elementov tedanjih vzhodnoslovan-

skih jezikov v hrvaški jezik, ampak se je osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po sprejetih pravopisnih in slovnčnih normah vzhodnoslovanskih slovnic cerkvenoslovanskega jezika. Zato sta osnovo za primerjavo in razmejitev grafičnih in jezikovnih pojavov v vzhodnoslovaniziranih spomenikih tvorili osrednji slovnici cerkvenoslovanskega jezika vzhodnoslovanske redakcije.

Slovница Lavrentija Zizanija z naslovom ГРАММАТИКА СЛОВЕНСКА је eden prvih originalnih vzhodnoslovanskih gramatičnih učbenikov in prvi poskus sistematizacije cerkvenoslovanskega jezika (Nimčuk I, 3). Natisnjena je v Vilnu 1596. leta in vsebuje *pravopis* (‘ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ), *prozodijo* (ΠΡΟΣῳ ΔΙΑ) in *oblikoslovje* (‘ΕΤΥΜΟΛΟ ΓΙΑ), kratek opis metrike in razlago ocenaša (skladnje nima). Napisana je v cerkveni slovanščini, razen nekaterih razlag v stari ukrajinsčini (*prostі movi*). Zgradba, definicije in slovnčne kategorije so podobne kot v drugih slovnicah klasičnih jezikov. Pomembno je, da je Zizanij pri sklanjatvah ločil orodnik kot poseben sklon – *төоритетный падеж*; ob dajalniku pa navedel običajno dve obliki: dativno in lokativno (Derganc II, 71–72).

ГРАММАТИКИ СЛАВЕНСКИА ПРÁВИЛНОЕ СÝНТАГМА, avtorja Meletija Smotrickega, sodi med najpomembnejše stvaritve »starega« slovanskega jezikoslovja (Nimčuk II, 22). Nastala je 1619. leta v Jevju pri Vilnu v času drugega južnoslovanskega vpliva s pravopisom, preoblikovanim po grškem vzoru, in z jezikovnimi posebnostmi, značilnimi za jugozahodnorusko redakcijo cerkvene slovanščine. Druga izdaja slovnice, predelana po pravilih velikoruske norme cerkvenoslovanskega jezika, je nastala na velikoruskem področju (Moskva 1648). Tretja izdaja slovnice je bila prav tako natisnjena v Moskvi (1721), vendar je izdajatelj Fedor Polikarpov (v času tretjega južnoslovanskega vpliva) za osnovo svoje izdaje vzel original iz leta 1619 in tako uvedel jugozahodnorusko normo na velikoruskem področju (Uspenski, 201, 242 in 277). Ta obširna gramatika cerkvenoslovanskega jezika vsebuje *pravopis* (‘ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ), *oblikoslovje* (‘ΕΤΥΜΟΛΟ ΓΙΑ), *skladnjo* (СÝНТАΞІС), *prozodijo* (ΠΡΟСῳ ΔІА) in na koncu poglavje o metriki. Slovница je izčrpnejša od predhodne: Smotricki je samostalniče razdelil na štiri sklanjatve z mnogimi primeri za posamezne podtipe, kot posebna sklona je zapisal mestnik in orodnik, razložil je kategorijo živosti in neživosti, opustil člen kot posebno besedno vrsto; obširno je obdelal glagolske oblike (vendar je v posameznih spregatvenih paradigmah preteklih časov mešal oblike različnih časov) itd. (Derganc, II, 73–75).

Obe slovniči cerkvenoslovanskega jezika uzakonjata pravopisne in jezikovne posebnosti, ki so z drugim južnoslovanskim vplivom (14.–17. stoletje) prodle v vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine. Jezikovno in pravopisno reformo pri vzhodnih Slovanih sta pogojevali dve jezikovni tendenci, ki sta svoje temeljne usmeritve črpali iz močnega političnega gibanja za vzpostavitev *Slavie Orthodoxe* – kulturno-politične povezanosti vseh pravoslavnih Slovanov, ki bi se pod okriljem Bizanca lahko uspešno borila proti prodirajočemu islamu. Prva – *grekofilska tendenca* – se je zavzemala za postopno bizantizacijo vzhodnoslovanske jezikovne kulture in v ospredje jezikovnih zanimanj postavila grški jezik in grško kulturo. Zato ne preseneča, da je pri preoblikovanju cerkvenoslovanskega jezika kot prestižnostni vzorec vzhodnoslovanskim reformatorjem poslužil prav grški jezik in še posebej grški pravopis (Uspenski, 186 –187). Tako so v cirilski grafični sistem ponovno uvrstili značilna grška grafema Φ in ξ (ki se v 13. in 14. stoletju v vzhodnoslovanskih tekstih skoraj nista več uporabljala) in ju začeli tako kot grafeme Θ , υ in ω uporabljati za zapis izvirnih grških besed (npr. Smot. *Апокалұфіс*, *сұнтақиң*, *Метамóрфосиң*) Iz grščine je prevzet zapis $\Gamma\Gamma$ in $\Gamma\Gamma$, ki je nadomestil zapis $\mathrm{H}\mathrm{G}$ in $\mathrm{H}\mathrm{K}$ iz prejšnjega obdobja (ob enakem izgovoru [$\eta\mathrm{g}$] in [$\eta\mathrm{k}$]) v besedah grškega izvora, tako npr. namesto *ангель* – *αγγελъ* (gr. $\alpha\gamma\gamma\epsilon\lambda\sigma$), namesto *евангелие* – *εвангелие* in *Панкратии* : *Паңкратији* itd. V poziciji za vokalom se je z drugim južnoslovanskim vplivom uveljavil zapis z $\mathbf{a}$ (proti zapisu z $\mathbf{\AA}$ iz prejšnjega obdobja): npr. *моа*, *спасенїа*, *добраа*. Pred vokalom in $\mathbf{j}$ se po vzoru na grški zapis $\iota\alpha$, $\iota\epsilon$, $\iota\mathrm{o}$, $\iota\eta$ piše $\mathbb{I}$ / $\mathbb{I}$ (pred konzonantom И): npr. Smot. *тáя брátїя*, *тóе знáменїе*, *тóй mrávїй*, *кíи*, *сíй*, vendar pa zaradi nujnosti grafičnega razlikovanja homonimnih oblik v nekaterih sklonih tudi И pred vokali, npr. *тоѧ блѓїѧ* (gen. sg. g.): *тіѧ блѓїѧ* (nom. pl. f.). Zgledovanje po grških tekstih je vidno tudi v zapisovaju akcentov in pridihov (z ostankom pridiha nad $\mathbf{i}$ je npr. povezan nastanek grafema Й – nezlogotvornega $\mathbf{i}$, ki se je z drugim južnoslovanskim vplivom utrdil v grafični tradiciji jugozahodne Rusije) ter v uporabi titel in interpunkcijskih znakov (Uspenski, 186 –187 in 203 –209).

Druga tendenca – *puristična in restavracijska* – je poudarjala predvsem potrebo po očiščenju tedanjega vzhodnoslovanskega knjižnega jezika (tj. cerkvene slovanščine vzhodnoslovanske redakcije) in vzpostaviti prvotne podobe cerkvenoslovanskega jezika pri vzhodnih Slovanih iz začetnega obdobja krščanstva. Pri preoblikovanju jezika je vzhodnoslovanskim reformatorjem kot model poslužila južnoslovanska (bolgarska / srbska) redakcija cerkvene slo-

vanščine, ki se je odlikovala po svoji arhaičnosti (cerkvena slovanščina je k vzhodnim Slovanom prišla prek južnih Slovanov, zato so vse značilne južnoslovanske prvine sprejemali kot arhaične) in po tesni povezanosti z grško jezikovno tradicijo. O tem so v spomenikih južnoslovanske pismenosti pričale grške tujke in kalki ter prisotnost nekaterih tipičnih elementov grške ortografije (Uspenski, 184–186).²

Z jezikovno reformo so tako k vzhodnim Slovanom prodrle tudi značilne grafične in pravopisne posebnosti južnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine.

V grafični sistem cirilskih znakov so ponovno uvrstili grafem **ѧ**.³ Ponovno vključitev grafema **ѧ** v cirilski grafični sistem je pogojevala povečana vloga pravopisne tradicije, ki je v času drugega južnoslovanskega vpliva močno dominirala nad izgovorno (Uspenski, 20 in 80). Zapis **ѧ** namreč ni predvideval nosnega izgovora in se je lahko pojavljal tako na mestu nekdanjega **ѡ** kot **ѹ**. Zaradi svoje »nefunkcionalnosti« je **ѧ** sčasoma ponovno izginil iz vzhodnoslovanske grafije. »Jery« je pod vplivom izenačitve polglasnikov v južnoslovanskih cirilskih spomenikih (**ъ** in **ь** v **ъ**; raba enega redukcijskega vokala je bila npr. ena vidnejših značilnosti *zetsko-humske redakcije* in kasneje *raške pravopisne šole*; Hamm I, 52 in Mošin, 75) dobil nekoliko spremenjeno podobo: **ъ** v prvem delu sestavljenega grafema iz prejšnjega obdobja je zamenjal **ь**: **ъИ** → **ьИ** (Uspenski, 204). Iz pravopisne tradicije južnoslovanskih spomenikov je prevzet tudi grafem **Ҽ**, ki je v jugozahodnoruski pismenosti konec 15. stoletja zamenjal dvojni grafem **҃** (Karski, 185). V času drugega južnoslovanskega vpliva se je pri vzhodnih Slovanih utrdil južnoslovanski

² Za preoblikovanje pravopisa v cerkvenslovanskih tekstih po grškem vzoru se je v začetku 15. stoletja pri Srbih zavzemal Bolgar Konstantin (gramatik) Kostenečki. V svojem traktatu *Skazanie izjavljeno ω pismeneh* je poudarjal nujnost razlikovanja med **ѡ** in **о**, **ы** in **и**, **ѫ** in **е**, pravilne rabe grafemov **Ѡ**, **Ѣ** v besedah grškega izvora in **S** v **dzvēzda**, **dzēlo** : **zemlja**, **zmai** itd.; grafem **҃** je po njegovem mnenju srbski proti bolgarskemu **Ҽ**; zagovarjal je zapisovanje pridihov in naglasov ter uporabo nadvrstničnih znakov – titel itd. (Jagić I, 24-25). Izvlečki traktata so se pojavili tudi na vzhodnoslovanskih tleh, pa so se ideje Konstantina gramatika razširile tudi pri vzhodnih Slovanih (Jagić II, 554; Derganc I, 322-323), npr. zapis titel se je semiotiziral: iste besede v zapisu s titlo ali brez nje so se pričele pomensko razlikovati: **бѣгъ = krščanski bog : bogъ = poganski bog**; **аггѣль** ali **aggель = angel : aggelъ = padli angel, vrag** (Jagić I, 26; Uspenski, 209-210).

³ Vzhodnoslovanska izgovorna tradicija cerkvene slovanščine ni poznala nosniških glasov, zato je začel grafem **ѧ** postopoma izginjati iz grafičnega sistema vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine, dokler ga ni v 13. stoletju dokočno zamenjal **ОY** (Uspenski, 84).

zapis vzglasnega **Ю**– proti poljubnemu mešanju variant **ОУ**– in **Ю**– iz prejšnjega obdobja. Grafem **S** se je v starejših vzhodnoslovanskih spomenikih uporabljal samo kot številčna vrednost **6**, z drugim južnoslovanskim vplivom pa se je začel (od 15. stoletja) uporabljati tudi v tekstih pri zapisu določenih besed, npr. Ziz. **съло**; Smot. **ѧло** in **сълѡ**, vendar tudi **ѧлъ** (Karski, 191 in Uspenski, 204). V istem stoletju se je v vzhodnoslovanski pismenosti utrdil tudi grafem **ꙗ**, ki se je kot varianta digrama **ОУ** sicer uporabljal že v prejnjem obdobju, vendar je bil do drugega južnoslovanskega vpliva na robu grafičnega sistema (Karski, 199 in Uspenski, 207). Med južnoslovanske grafične elemente lahko prištejemo tudi spremenjeno zaznamovanje številčne vrednosti **900**; prejšnji grafem **A** v tej funkciji (po cirilskej številčni sistemu) je po drugem južnoslovanskem vplivu zamenjal **Ц** iz glagolskega številčnega sistema (Uspenski, 204).

Obe jezikovni tendenci – *grekofilska* in *puristično-restavracijska* – sta se pri vzhodnih Slovanih organsko združili, saj je prav južnoslovanska redakcija cerkvene slovanščine nastopala kot prestižni posrednik grškega vpliva.

Privrženost grško-južnoslovanskim grafičnim usmeritvam izkazujeta vzhodnoslovanski slovnici cerkvenoslovanskega jezika (Zizanija in Smotrickega)⁴ že v navedbi cirilskih grafemov na začetku poglavja o pravopisu:

а	б	в	г	д	е	ж	з	ѣ	и	к
л	м	н	ѻ	п	ѻ	с	т	ѹ	Ѡ	Ѥ
҆	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ	ҹ
ӂ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ

AZBUČNI RED IZ SLOVNICE ZIZANIJA

⁴ V Zizanijevem azbučnem redu manjkajo **ы**, **е** in **ѡ**, ki jih v slovnici sicer uporablja. Azbučni niz Smotrickega je popolnejši, saj navaja tudi variante posameznih grafemov.

α ε β γ ι λ ḥ Γ, δ ε κ α β ι λ ḥ Ζ, η ι
κ λ μ η ο π ρ σ τ ο γ ι λ ḥ Θ, φ χ
ω ψ, υ ω ψ, ς ω β, ζ ε ι λ ḥ Σε
ι ι λ ḥ Χ, ι ι λ ḥ Α, ω ι λ ḥ Ο, ψ ψ Α ψ •

AZBUČNI RED IZ SLOVNICE SMOTRICKEGA

Pravopisni elementi jezikovne reforme pri vzhodnih Slovanih so prek vzhodnoslovanskih slovnic cerkvene slovanščine prodrgli tudi v vzhodnoslovanizirane hrvaške glagolske liturgične knjige. Pričujoči članek je namenjen razmejitvi značilnih grafičnih sistemov prvih dveh rimskih izdaj *Misala 1631* in *Brevirja 1648* in prikazu vseh grafičnih in pravopisnih elementov, ki na eni strani ostro prekinjajo grafično tradicijo hrvaškega glagolizma, na drugi pa nedvomno izkazujejo tesno povezanost z vzhodnoslovansko pravopisno normo.

2. GRAFIČNE ZNAČILNOSTI LEVAKOVIĆEVIH IZDAJ MISALA IN BREVIRJA.⁵

⁵ Avtorici so kot osnova za natančnejšo grafično in jezikovno analizo služili odlomki iz osrednjih liturgičnih knjig, natisnjениh v Rimu, v tiskarni *Kongregacije za širjenje vere* (*Typographia polyglotta s. Congregationis de Propaganda Fide*) – iz *Misala 1631* in *Brevirja 1648* (avtor obeh del je Rafael Levaković), iz *Brevirja 1688* in *Misala 1706* (avtorja Ivana Paštrića) ter iz *Misala 1741* in *Brevirja 1791* (avtorja Mateja Karamana; drugo delo je izšlo posthumno). Izbrani odlomki: **Cvetna nedelja** (*Matejev evangelij*) in **Red sv. maše** iz misalov ter del **Psalterja** iz brevirjev imajo v spomenikih naslednjo numeracijo:

– Misal 1631:

CN – ΒΑΞ, ΒΑΞΙ, ΒΑΞΙ, ΒΑΞΙ, ΒΑΞΙ, ΒΑΞΙ
Μ – ΘΑΜ, ΘΑΜΙ, ΘΑΜΙ, ΘΑΜΙ, ΘΑΜΙ,

– Brevir 1648:

Ρ – Ψα, Ψη, Ξ, ΞΙ, Φ, Φη

କାନ୍ତି, କାନ୍ତିରେ, କାନ୍ତିରୁ

— Misal 1706:

– Brevir 1688;

СН – бռմ, бռմի, բր, բրի, բրւ, բրու, բրյու

P - ۲۰, ۲۱, ۲۲, ۲۳

M – գոյս, գոյզ, գոյն, գոյզ,

କବିତା, କବିତା, ପ୍ରକାଶ, ପ୍ରକାଶ

— Brevir 1791:

СН – б89а, б89б, б89в, б89г, б89д

$P = \bar{q}_4$ (4), $\bar{q}_5$ (5), $\bar{\Gamma}$ (6), $\bar{q}_7$ (7),

凶 (8), 阴 (9), 阳 (10), 阴阳 (11)

M - 1, 2, 3, 4, 5, 6

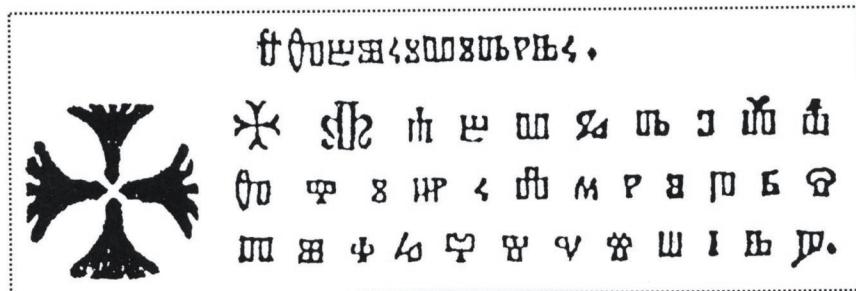
Avtorica se v pričujočem članku omejuje na ugotovitve iz *Misala 1631* in *Brevirja 1648*, v problematiko ostalih izdaj se spušča samo v toliko, kolikor je potrebno za jasnejšo osvetlitev grafičnih značilnosti prvih dveh rimskih izdaj.

V članku so uporabljeni posebni grafični znaki, ki skušajo vsaj v grobem omiliti pomanjkanje ustreznih grafičnih ekvivalentov za posamezne grafeme iz različnih pisav: cir. **Ђ** = ё, cir. э = ъ, lat. já = **ѧ** (ѧ).

2. 1. MISAL 1631.

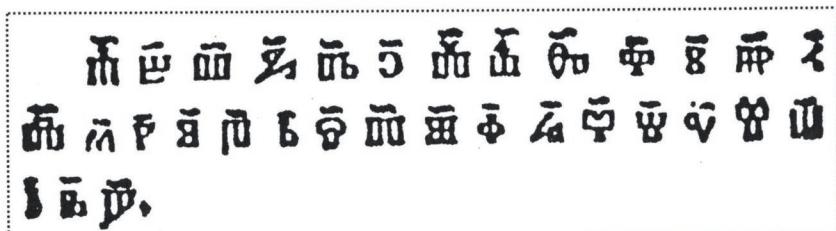
RAFAEL LEVAKOVIĆ (JASTREBARSKO, OKOLI 1597 – ZADAR, 1649) je leta 1629 kot poskusno delo (tiskanje misala je potekalo od 1628 do 1631; Pandžić, 97) izdal bukvar **ԱՀ թաթագագարք Պմբագագագութ, Ցմնչ ըլ- շաբրամ բահցըտ լագիմանեցայ բախցագակամ ՊՅ** [Azbukividnjak slovinskiy, iže općennim načinom psalterić nazivaet se], v katerem je predstavil nabor glagolskih grafemov v nanovo ustanovljeni tiskarni »Typographia polyglotta s. Congregationis de Propaganda Fide« v Rimu (v kateri so bile natisnjene tudi vse naslednje izdaje vzhodnoslovaniziranih hrvaških liturgičnih tekstov). Propagandina tiskarna je za tiskanje glagolskih knjig uporabila fond glagolskih črk nekdanje protestantske tiskarne v Urachu, ki je v začetku avgusta 1626 prispela v Rim iz Gradca in deloma z Reke na prošnjo rimske Kongregacije za širjenje vere in po ukazu cesarja Ferdinanda II. (Pandžić, 88-89). Levakoviću je bila tako na voljo celotna ostalina Konzulove protestantske tiskarne, zato ne preseneča, da se je grafično in pravopisno oprl prav na to, v hrvaški književnosti bogato obdobje glagolskega izdajateljstva. Azbučni niz na

tretji strani bukvarja sovpada s Konzulovim nizom *glagolskih grafemov s titlo* (na četrti strani) v njegovi *Tabli za dicu* iz leta 1561 (izjema je grafem **Ѡ**, pri katerem je v *Konzulovem bukvarju* namesto **Ѡ** uporabljena manjša verzalna črka **Ѡ**):

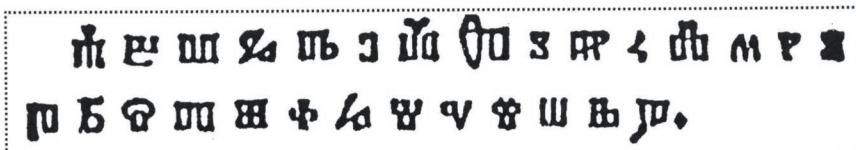

*	A	a	b	v	g	d	e	ž	dz		
z	í	i	j	k	l	m	n	o	r	s	
t	u	f	h	ot	ć	c	č	š	ь	ě	ju

AZBUČNI NIZ GLAGOLSKIH ČRK V LEVAKOVIČEVEM BUKVARJU IN TRANSLITERACIJA V LATINICO

AZBUČNI NIZ GLAGOLSKIH ČRK S TITLO V KONZULOVI TABLI ZA DICU

AZBUČNI NIZ GLAGOLSKIH ČRK BREZ TITLE V KONZULOVI TABLI ZA DICU

Konzul je grafeme s titlo uporabljal za označevanje številčnih vrednosti (npr. **፳ = 40**, **፻ = 1000** itd.) ali za okrajševanje posameznih glasovnih zvez v besedah (**ወተዢ** [Mař] = Matej; **ካተማ** [Kař] = kapitol; **ገዴሮስት** [iS̄Ha] = Isuhrista). V azbučnem nizu *grafemov brez title* je Konzul navedel grafeme, ki se v tekstih pojavljajo kot grafični ekvivalenti posameznih glasovnih vrednosti (v nizu zato ni grafemov **ቁ**, **ዋ** in **ኋ**). Manjka tudi **I**, ki ga je Konzul v besedilih tudi sicer redko uporabljal, npr. pri zlogovnih nizih (**ሸቱ ሪፖርት ሰነድ ሰነድ ሰነድ** [ba be bi bo bu bě bъ] itd.) in pri izgovornih primerih za končnim soglasnikom v besedi (na straneh 6-7: npr. **ለዕላም** [Ivan], **ለዕልቀም** [Pilatb], **ቃይበንግ** [Čovikъ] itd.).

Levaković je v azbučnem nizu navedel tudi grafeme **Ѡ**, **Ѽ** in **Ѽ** (ustreznica **Ѽ** v besedilih je **Ѫ**), ki pa jih tako kot Konzul uporablja samo za označevanje številčnih vrednosti: **Ѡ = 8**, **Ѽ = 10**, **Ѽ = 700** (razvidno iz razpredelnice glagolsko-cirilsko-latinskih črk na koncu *Levakovićevega bukvarja* z naslovom: **Azbukiuidarium Illyricum Hieronymianum, habens correspondentes characteres Cyrillianos, seu Seruanos, § Latinos**, kjer so glagolskim črkam in njihovim poimenovanjem izpisane cirilske in latinske ustreznice, na koncu pa številčne vrednosti posameznih /glagolskih/ črk).

O tesni povezanosti Levakovićevih izdaj (bukvarja in *Misala 1631*) z grafično tradicijo hrvaškega protestantskega glagolskega tiskarstva pričajo značilni glagolski grafemi **ѡ** [šč], **ě** [ě], **ѡ** [l̩], **ѡ** [n̩] in **á** [é], ki jih je Levaković v svoja dela uvrstil pod vplivom Konzulovih izdaj. Rabi teh grafemov se namreč v *Misalu 1631* in v Konzulovi *Tabli za dicu* v večini primerov popolnoma ujemata.

ѡ : ѡ v odlomkikh iz Misala 1631 je 46 : 4), npr. ѡպսկանք [otpušču], քցանչը [nišcie]; c) ѡ = չ (Պի գործվարձութիւն [sa stišćenima], քցանչը [nišćie]).

2.1.2. GRAFEMI S TITLO Š, ŠT in ŠV nastopajo v *Tabli za dicu* v več funkcijah:

– grafema **¶** in **¶** nastopata kot vsi grafemi s titlo v funkciji okrajšave v besedi (**¶апитул** [Kapl] = Kapitul; **¶оѓа** [Gna] = Gospodina) in številčnih vrednosti (za kar v tekstu bukvarja ni primerov);

– oba grafema pa se prav v Konzulovih *izdajah* prvič uporabljata za označevanje mehkosti fonemov **l'** in **n'**, npr. **Ћ**аљић [Haљa] = hal'a, **ш**аљић [voљa] = vo'l'a in **у** **н**ем [u n'em] = u n'em, **Ћ**абињић [rabiњu] = rabin'u, **к**онјић [koňa] = kon'a, **к**ланјић **се** [klańai se] = klan'ai se, **к**ниžице [knížice] = knížice, tudi **евнјелјско** [evaňjelsko] (proti oblikam brez označitve mehkosti **l'** in **n'**): **п**оставићи **ш**иље [postavleno], **к**ниги [knigi], **евнјелји** [evnjeļje] in obliki **људи** [ljudi], kjer je mehkost **l'** označena z grafemom **љ** (Babić, 39–41).

Tudi v Levakovićevi izdaji misala najdemo grafeme **š**, **đ** in **đ** v enakih funkcijah:

– tako **ě** (ki je prav tako kot v Konzulovih izdajah višji in širši od običajnega **ě**) nastopa kot številčna vrednost **6** (**¶հինգ է՛**. [Mat 26.]) in okrajšava oblike 3. os. sg. prez. glagola **byti: est** (npr. **ոչափըշիւ է ՊՅՈՒՅՑՈՒՑ** [povinan ē semerti]; primerjaj z zapisom: **հայշ Կամսկաթմանիւն է՛՛** [ašče glagolima est]);

– grafem **ī** se v *Misalu 1631* uporablja za okrajševanje različnih zlogov v besedah (primerov okrajšav z **ī** ni): **ගාලීත** [gla] = glagola, **බ්ල්විය** [blvi] = blagoslovi, **ගේලෝජි** [glež] = glagole;

– Levaković je prevzel tudi značilno Konzulovo označevanje mehkosti l' in n' z **ſ** in **đ**, npr. **ПЯ ШОДЕМНЯ** [po vsej zemlji] = po vsej zemlji, **ПОВЕЛЈА** [vopeľ] = vopel', **ПРЕДСТАВЛЯЮЩИ** [pristupal] = pristupal' (akt. part. pret. I.), **ПОМИШЛЯНИЕМ** [pomišleniem] = pomišleniem (pred vokalom e je v spomeniku pogostejši zapis brez označitve mehkosti l', npr. **ХРАСКАЮЩИЕ-РЯЗ** [ostavlenie], **ЧАСТЬЮЩИЕСЯ** [glagoleši]); **КНИГИ** [knigi] = knigi, **ОГАНЬ** [ogañ] = ogañ', **С НИМИ** [sъ nimi] = s nimi; v oblikah: **ШАМЫА** [volja], **СТОЛЯРНЫЙ** [stokljanicu]; **СЛАВЯТЕЛЬЩИЕ СЕ** [klanjaemo se], **ДО НИЖНЯГО** [do nižnjago] (izjema je **ШЕДЕВРИКА** [večerňaja]) je mehkost označena z grafemom **ſ**.

2.1.3. Grafem ſ je prav tako značilen grafični znak Konzulovih glagolskih izdaj. Vizualno je nekoliko višji in širši od navadnega e. O njegovi glasovni vrednosti lahko sklepamo iz ustreznih zapisov v cirilskih *izdaji Table za dicu*, kjer je glagolskemu ſ ekvivalent cirilski ꙗ, npr. **МОꙗ**, **СТОꙗЩИ**, **РЯ-ШАМЫА** (v glagolski izdaji): **МОꙗ**, **СТОꙗЩИ**, **НИꙗДНУ** (v cirilski izdaji). /Zapisi v glagolski izdaji niso izenačeni, tako najdemo poleg **ШАВЛЯЮЩИЕ** **МОꙗ** **ЗАБЕЋИ** [zapovedi moé ohrane] akuz. pl. f. (stcsl. **moje**), **ПРЕДСТАВЛЯЮЩИ** **ШАВЛЯЮЩИЕ** **МОꙗ** [priporučamъ dušu i tilo moé] akuz. sg. n. (stcsl. **moje**) tudi zapise z **ИРЭ** [je]: **ИМЯ МИ ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ТАМОДА ЗАБЕЋИ** [da mi prostiš sve moje grehe] akuz. pl. m. (stcsl. **moje**) in z **Э** [e]: **ИША Э ША-МЫА МЯЭ** [Ovo ё tilo moe] nom. sg. n. (stcsl. **moje**)./ V bukvarju je ta grafem redko rabljen – pojavi se samo osemkrat – pri prislovu: **ШАВЛЯЮЩИ** [takoé] (vendar tudi **ШАВЛЯЮЩИЕ** [takoje]); – pri zaimkih **МОꙗ** [moé] (akuz. sg. n. in akuz. pl. f.) in **КОꙗ** [koé] (akuz. pl. f.), vendar tudi **КОꙗЩИ** [koje] (akuz. pl.m.), participu **СТОꙗЩИ** [stoéć] in pri števniku **ЭШЬЕ** [édne], **ЭШЬЕРЯ** **БИЋАВЛЯ** [édino razumno], **РЯЗЬИЩИ** [niédnu] (tudi **РЯЗЬИЩАЮЩИ** [niednoga] in **РЯ-ЗЬИЩИ** [niјednu]).

V Levakovićevem *misalu* je raba grafema ſ pogostejša, saj je avtor uporabnost tega grafema razširil na posamezne slovenične kategorije, kjer ſ ni, kot npr. v Konzulovi izdaji, nujno vezan na pozicijo za vokalom ali na začetku besede. Tako se ſ uporablja:

- za zapis akuz. sg. n. osebnega zaimka za 3. osebo, npr. **и ПРЕДСТАВЛЯЮЩИ** **Э** **ШИ РЯЗЬИЩИ** **ЗАБЕЋИ** [i položi ё въ novem svoem grobe];
- pri prezentovih oblikah nekaterih glagolov, npr. **ПРЕДСТАВЛЯЮЩИ** **ШИ РЯЗЬИЩИ** [počinét Antifonu] (3. os. sg.); **МЭРЭ** **ШИ** **Э** **ПРЕДСТАВЛЯЮЩИ** **ШИ** **РЯЗЬИЩИ** [mene ё ne vsagda vozimeéte] (2. os. pl.); **ПРЕДСТАВЛЯЮЩИ** **ШИ** **РЯЗЬИЩИ**

საჭიროებელი და [Predoslovie počimlét se], vendar tudi: **სახლი მცხოვრის მიერ და** [pop prekriževaej se počimljet];

— v prislovu **nine** (stesl. *nyně*), npr. **Ականին լու զգացրած, զ բաքայի պատճենիկ** [Jakože bě iškoni, i niné i vsagda];

– ē zamenjuje stcsl. –je v končnicah:

a) gen. sg. f. in akuz. pl. m. in f. prídevníkov (*-ié* < stcsl. *-yje*), npr. **ពិស់នី ឬ ដែលធ្វើឡាប់ ដោយខ្លួន** [daže do svetéj soboty] (gen. sg. f.); **ធម៌ ឬ ដែលធ្វើឡាប់ ឱ្យបង្កើតឡាតម្លៃ ឬ ឈរអាមេរិក** [za vse vernié Kristijani živí i mertví] (akuz. pl. m.); v istih sklonih se pojavljajo tudi oblike s končnico *-ie* < stcsl. *-yje*, npr. **ឯកជាន់ ឬ ទេរូបរាង នឹងការណ៍** [palcem desnie ruki znamenuet] (gen. sg. f.); **ឲ្យបង្ហាញ ឬ ការណ៍** [Dijakon polažet kňigi Evanjelskies] (akuz. pl. f.);

b) gen. sg. f. svojilnih zaimkov in zaimkov ***sъ** in ***vъsъ** (-еé < stcsL. -еје), npr. Бѣхъвъ **Рѣшітъвъ** **Суше́зъ** [radi slavi twoéé] (gen. sg. f.); **Вѣхъвъ** **Рѣшітъвъ** **и** **Догрѣхъ** [daž nam seé vodi i vina] (gen. sg. f.);

c) akuz. pl. f. in m. svojilnih zaimkov (-é < stcsl. -je), npr. **Ամենաքաղաքացիութեանը** [Razdeliše sebi rizi moé] (akuz. pl. f.);

— v končnicah samostalnikov ja-sklanjatve (primerov jo-sklanjatve ni) je lahko zapis z -e ali -é (< stcsl. -e), npr. **възможен** ... **Марија** [i vъ čast ... Marie] (gen. sg. f.); **Чак етот разгледник яко** **Михаилова** [čak eter bogat ot Arimatié] in **възможен** **по Галлеј** **како** **Исус** [idoše po Isuse ot Galileé] (gen. sg. f.); **како** **Недиља** **Муки** **Чак** [ot Nedile Muki] (gen. sg. f.); **При** **Рождество** **неделя**, **праздник** **Полудовоструци** **како** **Захиснация** **Фестиваль** [Vъ nedilé, prazdnici Poludvostruci] (akuz. pl. f.).

2.1.4. K POSEBNIM GRAFEMOM Levakovićevega misala spada tudi **ѓ**, ki se v Konzulovem bukvarju pojavlja le kot številčna vrednost 20, v Misalu 1631 pa je poleg običajne okrajšave v vokativni obliki **Gospodi**, npr. **Ѡи Ѡѹмѹшѡш Ѡи мѹлѹтѹшѡш Ѡи** [Gī usliši molitav moju], tudi razpoznavni grafični element akuzativnih oblik osebnih zaimkov:

- za 3. os. sg. m., npr. **თქმ ეფრ, გთხოვ ბ** [ta est, imete ɪ];

– za 1. in 2. os. pl., npr. **И**х **И**хвъж **и**хвъжмъжъз **и**х **и**хвъж [Ka Križu prigvožden ubo za nī]; **и**хвъжмъжъз **и**х **и**хвъж [predvarju vī v Galilei].

/V Tabli za dicu so zaimenske oblike: **ńega/ga** (akuz. sg. m.) in **nas** (akuz. pl. 1. os.), **vas** (akuz. pl. 2. os), zato ni ustrezne rabe tega grafema./

Poleg teh najopaznejših sovpadanj značilnih Konzulovih in Levakovićevih grafičnih znakov (in ustreznih pravopisnih pravil) lahko posamezna ujemanja najdemo tudi pri grafemih **Ӑ**, **Ӗ** in **Ѝ**, pri rabi katerih so močno opazne splošne usmeritve hrvaške redakcije cerkvene slovanščine in njenega oblikovanja posebnega grafičnega sistema, v skladu z razvojem posameznih praslovanskih glasov v hrvaškem jeziku.

2.1.5. PRI TRETJEM GRAFEMU (Ѝ) ni posebnosti, v obeh spomenikih je opazna značilna tendenca hrvaške redakcije cerkvene slovanščine po opuščanju reduksijskega vokala. Oba avtorja ga redko zapisujeta, navadno za končnim soglasnikom v besedi, vendar ga tudi tu največkrat izpuščata, npr. v *Misalu 1631*: **ҼԵՐ ՊՐԵԿԱԹՔԻ ՅՎԱՅԻՆ ՈՒԿԱՑՈՑՈՒ** **Կ** **ԱՄՄՈՒԵՑ** [Erej spravanje egda vhodit ka Oltaru], **ՊԱՌԵՑԴԱ ՊԵ ԵՎՎԵՐՐԱՅ ԾԵՎԵՑ** **ՊԵՎԵԿԱՅ** [Sabist se rečennoe Eremiem prorokom], **ՐԻԵՑՎԻՅԵԼԻՎԱՅ ՎՐԻԲՈՎՈՎԱՑ** [naricaemago Varavvnu] itd. (primere iz Konzulove *Table za dicu* glej v pogl. 2.1.).

2.1.6. V HRVAŠKI REDAKCIJI CERKVENE SLOVANŠČINE je še ohranjen kot del glagolskega grafičnega sistema, vendar ga od 15. stoletja vedno pogosteje zamenjujejo refleksi **'e**, **e** /z grafemom **Ӡ**/ in **i** /z grafemom **Ӣ**/ (Hercigovina, 72; Hamm I, 53).

Obe deli – tako protestantska *izdaja bukvarja* kot Levakovićev *misal* – sledita tem težnjam hrvaškega glagolizma, zato je raba grafema **Ӑ** (kot grafični ekvivalent fonema ē) močno zmanjšana (v primerjavi z ohranjenostjo **Ӑ** npr. v *Prvotisku misala* ter v *Torresanijevem* in *Kožičićevem bukvarju*). "Jat" nadomeščata tipična refleksa hrvaške redakcije cerkvene slovanščine **e** in **i** (npr. v *Tabli za dicu*: **ՈՅԵՅ** [vere], **ԽԱՐԱՊՈՅԵՅՑ** [zapovedi] : **ԽԱՐԱՊՈՅՑ** [zapovid], **ՎՅՈՒՅԿ** [čovik], **ՎՈՅԱ** [vsih], **ԳԵԲԵԼԻ** [griha], **ՄԵՎՐԵԳԹՈՅ** [pri-pristo] in v *Misalu 1631*: **ՅՈ ՓՄԵՍԱՅԵԿ** [ot človeka], **ՄՈՅԱ ԳԵՅԵԿԱՅ** [vseh grehov] : **ՄՅՊՑԵՅ** [beside], **ՊՄՈՑՎԻՄՑ** [svičami], **ՊՅԱՅՄԻՒԺԵ** [pobižaše]). V odlomkih iz *Misala 1631* sta samo dva primera **Ӑ** = ē: **ՊՐ-ՄԵՄՆԱ ՅՄ ՑՊՋԴ** [povelj im Isus], **ԾՑՐ ՄՅԱՅՑԱՐ ՄԿ ՑՑԱՐ** [sin Božij bě sij], v *Konzulovem bukvarju* pa je primerov več, npr. **ՄԵԽՄԵԿՄԻՒԺԵ** [prědavaše], **ՄԱԽՐՑ** [věčni], **ՄԵԽՄԵ** [děve], **ՄԿԵՅ** [věre], **ՊՐ*Ւ-ՄԿՑՎԴՄԻՄ** [svědočstva], tudi **ՄԵՐՒԿ** [dněh] (< *đeňeh').

Oba avtorja uporabljata **Ӑ** pogosto za zapis **ja**. Konzul ima poleg običajnega znaka za **ja** (**Ӑ**), npr. **ՊԵՑՎԵՅ** [Moiseja] : **ՊԵՑՎԵՀ** [Moisea], **ՒԿՑՈՒ** [Jakim], **ՄՈՎԵԿ** [tvoja], **ՒԿՑ** [jako] še znak **Ӑ** = **ja** (nikoli ē):

Ѡ **ꙗ** **ꙗ** [Moisejā], **ѹ** **ѿ** **ѿ** [ubijāi], **ꙗ** **ꙗ** [jāki], **Ѱ** **ѿ** **ѿ** [nahajā], **ѹ** **ѿ** **ѿ** [zdublenjā], **ꙗ** **ꙗ** (poleg **ꙗ** **ꙗ** [Jaa]). V Levakovićevem *misal* je samo en grafem – **ꙗ** = ja, redko ё (proti opoziciji **ꙗ** = ja in **ꙗ** = ё v kasnejših izdajah liturgičnih knjig v Rimu): **ꙗ** **ꙗ** **ѿ** [jakože], **Ѱ** **ѿ** **ѿ** – **ѿ** **ѿ** [Evanđelija], **ꙗ** **ѿ** **ѿ** [jaste] (< stesl. **ј**есте 2. os. pl. aor.) itd.

2.1.7. GRAFEM IP (dĕrvъ) se je v hrvaških glagolskih fragmentih iz 12. in 13. stoletja uporabljal samo v tujkah, na mestu gr. γ, oziroma lat. g pred prednjim vokalom. Od 13. stoletja se je začel uporabljati tudi na mestu psl. *đi (stcls. žđ in štokavskega zlitrnika đ), od 14. stoletja pa na mestu vsakega j ne glede na njegov izvor (Mihaljević, 123-124 in Damjanović, 52).

Pogosta raba dřeva v glagolski *Tabli za dicu* je pogojena s čak. refleksom gr. palatalnega γ (Θεοφίλος [Ejipške] gr. Αἰγύπτιος, Θωμαρέμηνες [Evnješlie] gr. εὐαγγέλιον), z razvojem psl. *d̥j > čak. j (τουθηράια [tužih] štok. tudih, Βαντηρέρ [rojen] štok. rođen, τουκτηρές [takoje] štok. također) in izven teh dveh kategorij z zapisom glasu j na začetku in v sredini besede: Ήλενηρι [Jeleny], ιηρέ [je] (poleg Ἰ [ē]; glej pogl. 2.1.2.) in ιησούς [jesu], ιηράια [jih], ιηρέβη [jere], ιηρώψη [jošće], ιηρεύσης [jeite]; Μαντηρής [Božji], πρεβηράμηνε [prijimle], μενηρέ [moje], πουμηρέ [tvoje] (poleg πουμεξ [tvoe], πουμεξη [tvoim] in μερέ [moé]), ψημηρέψης [bojeći se], 8ημηκηρέ [izdaje] in ημηκηρέ [svoju] (poleg 8ημηκηρ [izdaju]). Primerov z -ηρ na besednem izglasju za vokalom ni, v tej poziciji ga zamenjuje 8 (npr. Μαδηρές [Božjei], Τημηκηρέ [Timotei], μενηρέ [mojei], πουμηρές [tvojoj] itd.).

Tudi v Levakovićevem misalu je grafem **ИР** pogost – v vseh pozicijah v besedi – na besednem vzglasju (**ИРЭ** [je] akuz. pl. m. in f. osebnega zaimka za 3. os.; **ИРЕМНЯ** [Jemun] (< gr. Ἰημονός) proti zapisu brez ј: **ИСЕМАНИЕВА** [Etsemani] < gr. Γεθσημανεῖ), v sredini besede v poziciji za vokalom in pred konzonantom (**ИБРИДИЧИ** [erežkim], **ИЛЮГИРИЧЕ** [vzijde], **ИУДИР-ИРЕМНЯ** [Evanđelje] < gr. εὐαγγέλιον) in za razliko od Konzulovih izdaj tudi na besednem izglasju za vokalom (**ИЛЬДИРИП** [običaj], **ЦДИГИРИП** [čkskij], **ИТОДИРИП** [tvoj], **БЛАЖЕНДИРИП** [blaženoj], **ИОАНДИРИП** [ot arhierej], **ГЛЕДИРИП** [glej] akt. part. prez., **ХУДИРИБИРИП** [udarij] akt. part. perf., **ХУДИРИП** [upovať] imp.).

Poleg nove pozicije **HP** (na besednem izglasju) ločuje Levakovićev *misal* od Konzulovega *bukvarja* tudi refleks psl. ***dj**, ki je v *Misalu 1631* vedno stcls. **žd** (ତୁର୍ଜ୍ଜ୍ଵାଳା [tožde], ବ୍ରଜ୍ଜୀମେର୍ଦ୍ରିଷ୍ଟାଙ୍କ [roždennago], ପ୍ରସ୍ତ୍ରୀମାନ୍ଦ୍ରିଷ୍ଟାଙ୍କ

[prigvožden]) proti čak. **j** v Konzulovi glagolski izdaji *Table za dicu*. V teh primerih tako ni nikoli zapisa z **ИР**.

S Konzulovimi oblikami glagolnikov **ЧИРЕНЈЕ** [činenje], **ПЕЧАТЛІВІСТЬ-ІНІЧІРНІВ** [pripovidanje], **ЗАВІДЛІВІСТЬ-ІНІЧІРНІВ** [govorenje] (proti zapisu **ЧИБ-ШАВІРІВ** [Karšenje]) se ujemata Levakovićeva zapisa **ПІЯ ШЯРЧІВІСТЬ-ІНІЧІРНІВ** [po voskresenji že] in **ШІЯ ШЯРЧІВІСТЬ-ІНІЧІРНІВ** [va videnji ego]. /V vseh ostalih primerih je zapis z **-і-**: **ІСПОВІДІВІСТЬ-ІНІЧІРНІВ** [ispovedanie], **ІЧІРІВІСТЬ** [mučenija] itd./

V Levakovićevem *Misalu 1631* (in v *Azbukividnjaku* iz leta 1629) ni grafičnih znakov, ki bi s svojimi tipografskimi značilnostmi pričali o Levakovićevem preurejanju grafičnega sistema po vzhodnoslovanskem vzoru. Nasproto, značilne oblike posameznih grafemov **Ђ**, **Ђ**, **Ђ**, **Ѡ** in **Ѡ** in njihova raba dokazujojo Levakovićovo privrženost hrvaškemu glagolskemu grafičnemu izročilu – protestanskim izdajam Stjepana Konzula. Tudi pogostnost grafemov **Ѡ**, **ИР** in **І** v začetnih izdajah rimske Propagande izpričuje oblikovanost grafičnega sistema po pravopisno-grafičnih zakonitostih hrvaške redakcije cerkvene slovanščine.

2.2. BREVIR 1648.

Leta 1648 je Rafael Levaković izdal svoje drugo pomembnejše liturgično delo – **Breviarium romanum slavonicō idiomate – Časoslovъ римскii slavinskими jazikомъ**. Njegov pomočnik pri tiskanju in jezikovnem urejanju besedil je bil ukrajinski škof Metodij Terlecki, ki je bil nedvomno dobro seznanjen s sprejeto pravopisno in slovnično normo vzhodnoslovanskih liturgičnih tekstov.⁶

⁶ Levaković je brevir v celoti pripravil za tisk že leta 1635, vendar je Kongregacija za širjenje vere zaradi pomanjkanja denarja in pričakovane revizije rimskega brevirja tiskanje glagolskega brevirja za nekaj časa odločila. K urejanju brevirja se je Levaković vrnil šele leta 1642 in kmalu ugotovil, da se psalmi v brevirju ne ujemajo z *Vulgato* Klementa VIII., po kateri so bili popravljeni psalmi nedavno izdanega rimskega brevirja. Tako je bilo potrebno psalter v celoti popraviti (Pandžić, 106-107). Poleg tega se je Propaganda odločila, da za pomoč pri tiskanju brevirja poprosi ukrajinskega škofa Metodija Terleckega, ki je od svojega prihoda v Rim 1629 užival veliko spoštovanje papeškega dvora. Leta 1643 se je odpravil v zahodno Rusijo, da bi prevzel uniatsko škofijo v Chełmu, vendar se je po povabilu Kongregacije za širjenje vere vrnil v Rim in z Levakovićem popravil brevir (Radonić, 270

Na pobudo Terleckega je Levaković popolnoma spremenil grafično podobo spomenika (ovedel je nekatere nove grafične znake, s katerimi je zamenjal značilne, iz protestantskega obdobja prevzete grafeme v *Misalu 1631*), sledil vzhodnoslovanski pravopisni normi po drugem južnoslovanskem vplivu s prvinami grškega pravopisa, besede preoblikoval po vzhodnoslovanskih fonetičnih zakonitostih itd. Z izidom *Brevirja 1648* je bila dokončno pretrgana kontinuiteta hrvaškega glagolizma.

Levaković (Terlecki) je cirilskim znakom iz vzhodnoslovanskih slovnic ustvaril glagolske ekvivalente, npr. Ъ [y] = cir. ы, Ђ [j] = cir. Ѣ, Ѓ [õ] = cir. ѧ, Ѓ [e] = cir. є, Є [é] = cir. Ѱ (medtem ko običajni znak Є označuje ja) in posebne znaake І [í], Њ [ń], Ї [è] in Ћ [i]. Edini »zadržani« značilni grafem iz *Misala 1631* je Ѩ [šč] poleg Ѩ [č] in [šč].

2.2.1. PREOBLIKOVANI GLAGOLSKI GRAFEM Ъ z vodoravno črtico nad seboj označuje fonem y, ki je v hrvaškem jeziku, kakor v vseh južnoslovenskih jezikih, prešel v i; v hrvaški redakciji cerkvene slovanščine je tako na mestu stcs. y in i samo grafem Ъ (tako tudi v Parčičevem rekonstruiranem jeziku hrvaške redakcije zgodnejše dobe, kjer je v *Misalu 1893* pričakovano pravilno rabljen grafem Є za stcs. є in ja, vendar pa je obenem že izpričan prehod *y > i). »Jery« je v Levakovićev fonetični sistem in ustrezeno tudi v grafični sistem (ne sicer v obliki prvotnega digrama »jor« ali »jer« + *paličasti* i v obli glagolici in cirilici, ampak kot preoblikovani oglatoglagolski i) prišel iz vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine, kjer je norma cerkvenih tekstov zahtevala zapisovanje in izgovor y. Grafem Ъ je tako ekvivalent cirilskega ы, npr. Ъ ѩѹмѹшшкѹ тѹд ѿтѹ ѣѧбѹ Ѧѹшшкѹ [i uslyša mja ot gory štyja], Рѹд ѿтѹ ѣѧбѹ Ѧѹшшкѹ [na puti grëshnyh] itd. (primerjaj z zapisi v vzhodnoslovanskih slovnicah, npr. Ziz. крълò, Smot. тóй пástырь). Levaković je sledil tudi vzhodnoslovanskemu prehodu *y za mehkonebniki v i, zato npr. kot Ziz. луки (gen. sg.) in Smot. тօд Chóxi (gen. sg.) tudi Levaković: ѩѹяжѹшшкѹ ѩѹшшкѹ [udolětъ ubogimъ], ѩѹхм1 тօд Аѹа848 [damъ ti jazyki] itd. Za oblike z y na morfemskem šivu predpone in glagolov *iskati*,

---

62-66 in 217). Terlecki je k revidiranju brevirja pristopil drugače – v prepričanju, da se je izvirni cerkvenoslovanski jezik ohranil le v vzhodnoslovanskih bogoslužnih knjigah, medtem ko je v starih hrvaških glagolskih misalih in brevirjih cerkvenoslovanski jezik popačen in pokvarjen z elementi hrvaškega ljudskega jezika. Zato je bilo, po njegovem mnenju, nujno vse elemente hrvaškega jezika zamenjati s »čistimi« po zgledu na vzhodnoslovanske tekste (Pandžić, 107-108).

iti v Levakovićevem brevirju (**ѰԵՒՑՎԱՐԴԱԿ ԿԱԲԱԿԱ** [vzyščetsja grěhъ], **ԱՅԵՑՄԱՆ ԾՅ ՎԵ** [Prydetь sе Crъ]) ni potrditve v vzhodnoslovanskih slovnicah (npr. Smot. предид8), vendar so v sodobni ruščini primeri prehoda začetnega i– (osnovnega glagola) v –y– na morfemskem šivu predpone in korena (predponskega glagola): **ո յակածական** : искать, разыскать : искать, отыграть : играть, предыдущий : идущий itd.

2.2.2. HRVAŠKI GLAGOLSKI GRAFEM **И** iz začetnega obdobja Levakovićevega izdajanja je v *Brevirju 1648* zamenjal po cirilskem vzorcu **и + ՞ = յ** (npr. Ziz. Твóй, Smot. читáйва) preoblikovani glagolski grafem **Յ** (**Յ + ՞ = յ**): **ԱԿԱՋՈՒՅԹՈՅԵ** ... ***Յ ԵԿԱՋՈՒՅԹԵՇԱ** [Rabotajte ... *i radujtesja], **ՊԻ ՊԱՌԱ ՊԱՐԵՅ** [Vъ seti svoej].

2.2.3. GRAFEMA Յ IN Յ zadovoljujeta vzhodnoslovanske pravopisne težnje po izenačevanju grškega in slovanskega črkopisa. Grško *razmerje kratkost/dolgost vokala* (**օ : ω, ε : η**) so vzhodnoslovanske slovnice projicirale v cirilski grafični sistem vizualno (gr. **օ : ω** → cir. **օ : ω**; gr. **ε : η** → cir. **ε : ε**) in pravopisno v posameznih sklonskih oblikah (npr. *dolgost vokala* v končnici ali osnovi genitiva plurala in v končnici dativa plurala; gr. **ὅ φίλος** nom. sg.: **τῶν φίλων** gen. pl. → Ziz. Члкъ nom. sg.: **члкѡвъ** in члѡвéкъ gen. pl., члкѡмъ dat. pl.; Smot. тóй врάчъ nom. sg.: **τχέκ** врачéвъ gen. pl., **τέμъ** врачéмъ dat. pl.), v celotni množinski paradigmi (samo Zizanij: Бóгъ nom. sg. : pl. бóси nom., бгѡѣ in бѡѣ gen., бгѡм in бóскъ dat., бѡгѝ instr., бѡгѝ akuz., бóси vok.; Кóсть nom. sg. : pl. кóсти nom., кóстий in кóстей gen. itd.), v prislovih (gr. **σοφῶς, ἀνδρεῖως** → Ziz. блѓѡ, по-дéбѡ; Smot. скóрѡ, сугýбѡ) itd.

Levaković je dvojnost vokalov **օ** in **ε** iz vzhodnoslovanskih slovnic zadržal: glag. **Յ** = cir. **օ** : glag. **Յ** = cir. **ω** in glag. **Յ** = cir. **ε** : glag. **Յ** = cir. **ε**. Oba »dodana« grafema v Levakovićevem glagolskem grafičnem sistemu se v brevirju pričakovano uporabljata v pluralnih oblikah samostalnikov (oba grafema) in pridevnikov (samo grafem **ε**):

a) v gen. pl., npr. **ՅՈ ՊԵՏՈՒ ՇՇԳԱՅԱ** [ot sňōvъ čškihъ], **ԲԻ ԿԵՐՎԱ ՄՓԱԿԱ** **ԱՅԵՑՄԱՆ ՊԻՄԱՆԵԱ** [na koncѣ vséhъ Psalmóvъ], **ՈԵՑ ՑՊԱԿՈԵՑՑԱԿԱ** **ՄՅԱ** [pri ishodiščihъ vôdbъ] (korenski **օ** v ednini samostalnika voda zamenjuje **օ** v množini) in **ՊՅ ՖՄՑՐՎԱ ՅՈ ԾՅՄՈ ՄՄՐՄԵՅ** [Ne ubojusja ot temъ ljudij] (stcsł. **тьма**, tudi **тьма** = »deset tisoč« ali »množica«, »velika količina«; v gen. pl. je v cerkveni slovanščini oblika **темъ** < ***տմъ**

/Đordić, 130/; primerjaj tudi str. тъма, тъмы, gen. pl. тем itd. /Ožegov, 727/ itd.;

b) v dat. pl., npr. **ѡꙗ ѡꙕꙗ ѡꙕꙗ** [vo věki věkomy], **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [zuby grěšníkomy] itd.; s to posebno grafično maniro se je homomorfnost končnic instr. sg. in dat. pl. samostalnikov moškega spola, nastala v hrvaški redakciji cerkvene slovanščine po poenotenju stesl. polglasnikov v enega (stesl. ъ in ъ > ъ /v transliteraciji ъ/, v zapisu ѣ /opuščen do konca 13. stoletja/, ', I, I; Damjanović, 44), preoblikovala v ponovno opozicijo (stesl. -омъ instr. sg.: -омъ dat. pl. → homomorfnna končnica instr. sg. in dat. pl. -омъ v hrvaški redakciji cerkvene slovanščine → -омъ instr. sg.: -омъ dat. pl. v *Brevirju 1648*); odstopanje od te grafične zakonitosti sta v Levakovićevem *brevirju* samo dve, po enkrat v vsakem sklonu, npr. zapis z »navadnim« о v dat. pl. **ѡѡѡѡ ѡѡѡѡ ѡѡѡѡ** [vsěmъ vragomъ svoimъ], in zapis z ő v instr. sg. **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [gněvomъ svoimъ pokažeši] (proti običajnim zapisom z -омъ v instr. sg.: **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [nadъ Siōnomъ]);

c) v akuz. pl., npr. **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [smjatōšasja kōsti moja] (prim. Ziz. к̄сти);

č) edini primer pluralne pridevniške oblike z e v osnovi besede je v akuz. pl. **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [sosudy skude¹ničja], vendar pa nam ta primer ne ponuja trdnega zagotovila prisotnosti opozicije sg. e : pl. e v pridevniških oblikah, saj najdemo e tudi v obliku lok. sg. **ѹѡ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [na sědališči gubite¹ni]; poleg tega tvori e v obeh primerih ligaturo z l (ligature z »navadnim« e + l v spomeniku ni). Vzhodnoslovanski slovnici zaradi maloštevilnih sklanjatvenih vzorcev pridevnikov ne ponujata primerov opozicije sg. e : pl. e.

Izven kategorije pluralnosti najdemo grafem ő vedno pri zapisu določenih besed, npr. **ѹѡ** [nő] »ampak«, »toda«, **ѹѡѡӮ** [Siōnъ] in predloga ѣ [ő], npr. **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [ő tebě]. Nekajkrat se ta grafem pojavi tudi na besednem vzglasju, npr. **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [őčiščeno sedmoriceju], vendar močno prevladujejo zapisi z »navadnim« о, npr. **ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ ѹѡѡӮ** [obličiši mene] itd.

Pomembna grafična značilnost Levakovićevega *brevirja* se nam razkrije ob natančnem primerjanju tega dela s Karamanovimi izdajami liturgičnih del. Karaman je svoj grafični glagolski sistem poleg znane opozicije sg. о in e : pl. ő in e obogatil še z razmerjem »vizualne« kratkosti – dolgosti vokala v sami edinski paradigmi pridevnikov in zaimkov. Tako jasno ločuje zapise končnic

Razhajanje med natančnejšo grafično opredelitvijo naštetih gramatičnih kategorij in ohlapnejšo, ki dopušča enak grafični zapis opisanih sklonskih oblik, zasledimo že v vzhodnoslovanskih slovnicah. Prvo uzakonja slovница Meletija Smotrickega, kjer so genitivnim oblikam pridevnikov in zaimkov z grško ω sopostavljene akuzativne oblike z ο (τορώ Círáw in μοέρω gen. sg. m. : τορό Círáro in μοέρο akuz. sg. m.), drugo pa starejša *Zizanijeva slovница*, katere sklanjatveni primeri izpričujejo samo zapise z ο (βίτάρο in τορώ gen. sg. m. : βίτάρο in τορώ akuz. sg. m.). Zgledovanje hrvaških izdajateljev glagolskih liturgičnih knjig v Rimu po vzhodnoslovanskih slovnicah je očitno: Levaković je v osnovo svojega grafičnega sistema postavil normo zgodnejše, tj. *Zizanijeve slovnice*, Karaman pa nasprotno – značilni zapis končnic iz kasnejše in obsežnejše slovnice Smotrickega.

Sovpadanje Levakovićevih genitivnih in akuzativnih končnic pridevnikov in zaimkov s prvo vzhodnoslovansko slovnično cerkveno slovanščino in njihovo razhajanje s kasnejšo, a popolnejšo vzhodnoslovansko slovnično aktualizirajo stališče Emanuele Sgambati, da Levaković ni mogel poznati slovnice Smotričkega, saj je Levakovićev naslednik pri tiskanju liturgičnih knjig Ivan Paštrič omenjal to slovnično kot novost šele konec 17. stoletja (Sgambati, 115). Mnenje, ki nasprotuje Jagićevi predpostavki, da je Levaković poznal slovnično cerkvenoslovanskega jezika Meletija Smotričkega (Jagić II, 39) in Nimčukovi trditvi, da je prvi izdajatelj glagolskih knjig v Rimu svoj brevir popravil prav po tej slovnični (Nimčuk II, 108), temelji zgolj na kratki notici iz Paštričeve zapuščine (Golub, 384), ki pa ni zadosten dokaz, da ta slovničica Levakoviću ni bila znana.

Bil je vendarle obkrožen z ukrajinskim uniati, poleg tega pa je celotno jezikovno predelavo brevirja vodil Terlecki, pa je zato pomembnejše, ali je bil s slovnično Smotrickega seznanjen Metodij Terlecki.

Pri ugotavljanju deleža prve in druge vzhodnoslovanske slovnice pri oblikovanju značilnega grafičnega sistema v *Brevirju 1648* in v kasnejših Karamanovih delih se moramo zavedati »oteževalnih« značilnosti prvih vzhodnoslovanskih izdaj cerkvenoslovanskih slovnic; slovnici se namreč razlikujeta predvsem v obširnosti zaobjetega jezikovnega materiala, v večji ali manjši smotrnosti razporeditve tega v posamezne paradigmе, ne pa toliko v samih oblikah sklanjatvenih zgledov. Zato se sklonske oblike in njihov zapis tako v *Brevirju 1648* kot v Karamanovih delih največkrat ujemajo s sklanjatvenimi paradigmami obeh vzhodnoslovanskih slovnic. Opisana grafično–morfološka razlikovalna posebnost Levakovićeve in Karamanovih izdaj je tako med redkimi trdnejšimi dokazi o zgledovanju Rafaela Levakovića (Metodija Terleckega) po normativih *Zizanijeve slovnice*.

Grafem **ꙗ [e]** poleg že opisane funkcije zaznamovanja pluralnosti oblik izpričuje širšo uporabnost predvsem na besednjem izglasju: – v oblikah sedanjega časa glagola **быти**, npr. **ꙗſмъ** [esmъ], **ꙗſи** [esi], **ꙗſтъ** [estъ] itd., – pri osebnem in oziralnem zaimku za 3. os. sg., npr. **ꙗſтъкъиꙗſи** **ꙗſи** **ꙗſа** [postavilъ esi ego], **ꙗſаиꙗſи** [egože], **ꙗſи** [eže] itd.; – v prislovu **ꙗſиꙗſи** [egda] itd. Samostojni **ꙗ** s titlo (**ꙗ** [ē]) pomeni okrajšavo oblike 3. os. sg. glagola **быти** (**естъ**), npr. **ꙗſтъкъиꙗſиꙗ** **ꙗ** **ꙗſи** [ostavljenъ є nišči] itd. V okrajšavi **ꙗ** = **естъ** najdemo eno redkih ujemanj z Levakovićevim prvotnim grafičnim sistemom (v *Misalu 1631*), tam v enaki funkciji nastopa grafem **ꙗ** (glej pogl. 2.1.2.).

2.2.4. Medtem ko sta v *Brevirju 1648* grafema **ѡ** in **е** zgolj grafični projekciji ustreznih vzhodnoslovanskih cirilskega grafemov iz obdobja drugega južnoslovanskega vpliva, pa je grafem **ѿ** odsev izdajateljevega stremljenja po vzpostavljivosti značilnega fonetičnega sistema vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine z ohranjenim psl. ***ě**, ki ga grafično ostro ločuje (kar je nasprotno značilnost cirilske grafije) od zapisa etimološkega **'a** in **'a < e** (**ѣ : я** ali **ѧ**; Uspenski, 84). Hrvaška redakcija cerkvene slovanščine je kot neposredna naslednica starocerkvenoslovanske glagolske liturgije podedovala značilno grafično posebnost **ѿ** = **ě** in **'a** (seveda ob vztrajnem zmanjševanju rabe tega grafema za zapisovanje prvega – po prehodu ***ě > e**, **'e** in **i** in ohranjanju te pri zapisovanju drugega). Tej grafični tradiciji je Levaković ostal zvest v

misalu, v brevirju pa se je podredil cirilskemu grafičnemu sistemu in fonetičnemu razmerju č : 'a (tudi iz *ę) ustvaril grafično ā : ā, npr. **ѧԱԿԱՑ** [věki], **ԹԵԸՆՔ** [tebě], **ԿԵՐԱՐԱՐՈՒԹ** [grěšnomu] : **ԱԿԱՑ** [jako], **ՔԻՉՑՎԱՐԱՐՈՒԹ** [načinija], **ԱՅՆ ԱԽԱՎԵԱԼ** [vъ Jazycehъ] itd.

Vendar pa Levaković z dvojnostjo »jatovskega« grafema ni v celoti pretrgal tradicije hrvaškega glagolizma. Oblikovanje grafičnih razlikovalnih lastnosti grafemov temelji na glagolski »enografemnosti«: Levaković namreč ni izhajal iz cirilske osnove za 'a, kjer je grafem ia jočirana različica grafema a, ampak je zadržal glagolsko osnovo (oba grafema ā = ja in ā = č tako izhajata iz grafičnega znaka za č). Poleg tega opazimo pri Hrvatih prve poskuse razlikovanja č in 'a že v Konzulovi *Tabli za dicu*, kjer poleg grafema ā = č in 'a najdemo tudi grafem ā = samo 'a (natančneje o tem v pogl. 2.1.6.). Tudi izbor posebnega znaka za č (ā s pikico = ā) in ne za 'a nam potrjuje Levakovićevu odvisnost od hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, kjer se je ā pogosto uporabljal za 'a, le redko za č, zato se je Levakoviću zdelo povsem samoumevno, da ustvari nov grafem za č in ne za 'a.

2.2.5. Posebna grafična znaka **՚** [í] in **՚** [ń] se delno ujemata z **՚** in **՚** v *Misalu 1631*. Obe vrsti grafičnih znakov označujeta mehkost fonemov l' in n', npr. v *Misalu 1631* **ՊԱ ՄԹՅԱՌ ԹԱՅԹԻՇ** [po vsej zemljì], **ԿՐՑԿԱՑ** [kñigi] (o tem natančneje v pogl. 2.1.2.), in v *Brevirju 1648* **ՊԹՈՒՑՍՈՅԻՇ** [suditeʃ], **ՔԻՇԻ** [nańi], **ԹԵՇԻ** [deńi], **ՄՅԱԺԹԵՇ** [bolězn]. *Ostrivec nad 1 in n'* se uporablja samo pri teh dveh grafičnih znakah in je v nasprotju z **՚** in **՚** v Levakovićevem *misalu* brezpogojno vezan na *pozicijo končnega l' in n'* v besedi s polglasnikom ali brez njega. /Mehkost drugih konzonantov je označena z znakom ^, npr. **ՊԵՇԻ** [Gđ̊i], **ՎԵՇԻ** [Cr̊i], **ԱԵՐԳԹԻ** [jarost̊], **ՅՎԵՇԻ** [esf̊] itd., katerega velikokrat zamenjuje titla (^ – znak za okrajšavo v besedi), npr. **ԱԵՐԳԹՈՒ** [jarost̊] : **ԱԵՐԳԹՈՒ** [jarost̊]./

V položaju pred a in u postane mehkost predhodnih konzonantov (l' in n') grafično zaznamovana z ā in պ, npr. **ԱՅԹԻԱ** [volja], **ԱԿՇԱԾԵՄԻՎ** [postelju], **ԿԱՐԱՎՈՑԻ** [gonjačiḥ] itd. /Kot zanimivost velja omeniti, da Paštrić diakritičnega znaka ^ v svoji izdaji brevirja nima; Levakovićevu (nedosledno) grafično razlikovanje med ^ – mehkost soglasnika in ^ – okrajšava v besedi Paštrić poenostavlja z dosledno rabo samo drugega diakritičnega znaka, tako da imajo zgornji primeri v *Brevirju 1688* nekoliko spremenjeno podobo (**ՊԵՇԻ** [Gđ̊i], **ՎԵՇԻ** [Cr̊i], **ԱԵՐԳԹՈՒ** [jarost̊], **ՅՎԵՇԻ** [esf̊])./

2.2.7. V *Brevirju* 1648 se kot v *Misalu* 1631 pojavlja samo polglasnik I [ъ]. Dveh polglasnikov, ki ju uzakonjata obe vzhodnoslovanski slovnici (Ђ in Ъ) in katerih razmerje je kasneje na svojevrsten način, s preoblikovanjem I v І, v oglato glagolico prenesel Karaman – I [ъ] : І [ъ] (samo v *Brevirju* 1791), v Levakovićevi izdaji brevirja ni. Mehkost končnih konzonantov v besedi (pri samostalnikih moškega spola јо–sklanjatve /in nekdanje i–sklanjatve/, npr. **suditeљ, с(a)ѓ, ogњь**; pri samostalnikih moškega in ženskega spola i–sklanjatve, npr. **puћ, jarоšt**; nedosledno pri atematskih glagolih: – v 3. os. sg. in pl. prezenta: **ест : dast, сућ : sut**, – v 2. os. sg. imperativa, npr. **виžдј**) je Levaković označeval z že omenjenima diakritičnima znakoma (z ‘ nad I in n ter z ^ nad ostalimi konzonanti) in ne s posebnim palatalnim polglasnikom kot npr. v vzhodnoslovanskih slovnicah in *Karamanovem brevirju* (Ziz. цέрковъ, Бóгъ : Кóсть, мíлость; Smot. Бóинъ, Дóмъ : д्वéрь, ёстъ; Kar. Пътъ [Petrъ], Чабдкашъ [gréhōvъ] : чáстъ, рячъ [noć] itd.). Označevanje mehkosti končnih soglasnikov je dosledneje v slovniци Smotrickega (kar lepo odražajo Karamanove izdaje liturgičnih knjig), v *Zizanijevi slovniци* so predvsem pri oblikah atematskih glagolov, kjer je norma vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine sicer predvidevala zapis s palatalnim redukcijskim vokalom (Uspenski, 125), zapis z velarnim redukcijskim vokalom (ёсмъ, ёстъ, євтъ). Oblike **езм** [esm], **иезм** [dast], **иезм** [sut], tudi **ряч** [noć] itd. iz *Brevirja* 1648 sledijo normi *Zizanijeve*

slovnice (npr. Ziz. **нóшъ**), kar ponovno potrjuje Levakovićev zgledovanje po prvi originalni vzhodnoslovanski slovničici cerkvene slovanščine.

2.2.8. Iz Misala 1631 (in Konzulove Table za dicu) je Levaković neposredno prevzel samo en značilni grafem – **ѡ** [šč] = šč, npr. v Misalu 1631: **ѡѡѡѡѡѡ** [niščim], **ѡѡѡѡ** [Ašče] in v Brevirju 1648: **ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ** [vzysčetsja], **ѡѡѡ ѡѡѡѡѡѡѡѡ** [pri ishodiščih], čeprav je trojnost grafemov **ѡ** – **ѡ** – **ѡѡ** (fonetično č – šč – šč) iz Misala 1631 in Konzulovega bukvarja poenostavljenja v razmerje **ѡ** (č in šč) – **ѡ** (šč), npr. **ѡѡѡѡѡѡѡѡ** [sudjačei], **ѡѡѡѡѡѡѡѡ** [pomočnik] in **ѡѡ ѡѡѡѡѡѡѡѡ** [na sědališči], **ѡѡѡ** [ašče] : **ѡѡѡѡѡѡ** [niščago], **ѡѡѡѡѡѡѡѡ** [očiščeno]. Zveze dveh grafemov **ѡѡ** = šč v tem spomeniku ni.

Opisane značilnosti Levakovićevega grafičnega sistema v *Brevirju* 1648, ki ga v veliki meri podpirajo po značilnih vzhodnoslovanskih razvojnih glasoslovnih zakonitostih preoblikovane besedne oblike (npr. **ѡибътъ** [vreme] /M 1631/; **ѡибътъ** [vremja] /B 1648/, stcsl. **vrěmę;** **мольтъ ѹзъ, ѹ** **ѹибътъ** [molej se, i glej] /M 1631/ : **ѹибътъ** [pominajâ] /B 1648/, stcsl. **molēi sę, glagolję;** **ѡибъ** [dan], **ѹибъ** [esam], **ѡи** [va] /M 1631/ : **ѹиэти** /deň/, **ѹибътъ** [Psalmъ], **кѣлѹкъ** [krépok], **ѡи** [vo] /B 1648/, stcsl. **дънь,** **krépъkъ,** **въ** itd.) uvrščajo to delo med spomenike, v katerih je sprejeta in utrjena vzhodnoslovanska norma cerkvene slovanščine, kakršno je uzakonjala (predvsem) *Zizanijeva slovnica cerkvene slovanščine*. Vendar se Levaković ni povsem oddaljil od predhodne izdaje misala, saj je npr. zadržal značilni grafem **ѿ**. Tudi v rabi nekaterih posebnih grafemov (npr. **ѿ** in **ѿ**, **ѿ**) ter **ѿ** s titlo (**ѿ**) je delno sledil svojim prvotnim grafičnim usmeritvam: v *Misalu* 1631 naštetim grafemom ustrezajo **ѿ** in **ѿ**, **ѿ** in **ѿ**.

三

Obe Levakovićevi deli – *Misal 1631* in *Brevir 1648* – pomenita ločnico v hrvaškem glagolskem ustvarjanju. Rimski izdaji liturgičnih knjig sta pretrgali tradicijo hrvaške redakcije cerkvene slovanščine, ki se je skozi stoletja oplajala z jezikovnimi prvinami hrvaškega jezika, predvsem čakavskega narečja in je izoblikovala svoj značilni funkcionalni grafični sistem. Vendar je stopnja vzhodnoslovanizacije v omenjenih delih različna. *Misal 1631* lahko označimo kot vmesno stopnjo med obema redakcijama. Celoten grafični sistem misala te-

melji na grafemih in pravopisnih pravilih hrvaške protestanske tiskarne in Konzulovih glagolskih izdaj. Tudi jezikovno pomeni misal nadaljevanje hrvaške redakcije cerkvene slovanščine s celo pogostejšimi hrvaškimi prvinami kot npr. v starejšem *Misalu 1483*. Na to cerkvenoslovansko–hrvaško osnovo so dodani nekateri značilni vzhodnoslovanski fonetični (ne pa grafični) elementi, ki pa so jih v misal najverjetneje vnašali naknadno – po sestavitvi misala, saj se ti ne pojavljajo dosledno, predvsem pa jih najdemo samo v določenih (najopaznejših) slovničnih kategorijah. Le zaradi teh vzhodnoslovanskih fonetičnih prvin označujemo letnico izida misala kot začetek vzhodnoslovanizacije hrvaških glagolskih cerkvenih tekstov. Vseeno pa lahko ta spomenik še vedno uvrstimo tako jezikovno kot grafično med spomenike hrvaške redakcije cerkvene slovanščine z redkimi vzhodnoslovanskimi primesmi. Nasprotno je *Brevir 1648* že v osnovi vzhodnoslovanski; jezikovno in grafično je to spomenik vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine. Z njegovim izidom je v polni meri »zaživelo« vzhodnoslovanizacijsko obdobje v hrvaški kulturni zgodovini.

P O V Z E T E K

Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov iz 17. in 18. stoletja ni bila »živ« jezikovni pojav: ni pomenila prodora posameznih prvin tedanjih vzhodnoslovanskih jezikov v hrvaški jezik, ampak se je osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po sprejetih pravopisnih in slovničnih normah vzhodnoslovanskih slovnic cerkvenoslovanskega jezika. Osnovo jezikovnih in grafičnih revidiranj sta tvorili osrednji vzhodnoslovanski slovnici – **Grammatika slovenska** Lavrentija Zizanija iz 1596. leta in **Grammatiki slavénskijá právilnoe sýntagma** Meletija Smotrickega iz 1619, ki uzakonjata pravopisne in jezikovne posebnosti južnoslovanske (bolgarske in srbske) redakcije cerkvene slovanščine in grškega jezika, ki so z drugim južnoslovanskim vplivom prodrle v vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine. Izdaja **Levakovićevega misala** (Rim, 1631) je kljub nekaterim opaznim (fonetičnim) približevanjem vzhodnoslovanskim glasoslovnim zakonitostim še vedno spomenik hrvaške redakcije cerkvene slovanščine. Celoten grafični sistem misala temelji na grafemih in pravopisnih pravilih uraške protestantske tiskarne. Levaković je iz Konzulovih glagolskih izdaj prevzel vse najznačil-

nejše grafeme in se tudi v rabi teh zgledoval po njegovih delih. V misalu ni sledu grafičnih elementov vzhodnoslovanskih slovnic cerkvene slovanščine. Naslednja izdaja rimske Kongregacije za širjenje vere – **Levakovićev brevir** (1648) se jezikovno in grafično udinja rimskim prestižnostnim kriterijem o primernosti vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine za tiskanje bogoslužnih knjig. V tem delu je Levaković izločil (skoraj vse) značilne grafeme iz misala in oblikoval nove, po vzoru na cirilski sistem vzhodnoslovanskih slovnic. Pravopisno je sledil predvsem **Zizanijevi slovnici** in ustvaril spomenik, ki se drastično razlikuje od izdaje misala. Z njegovim izidom je bila dokončno pretrgana večstoletna hrvaška glagoljaška tradicija.

S A Ž E T A K

ISTOČNOSLAVENIZACIJA HRVATSKIH GLAGOLJSKIH LITURGIJSKIH TEKSTOVA U 17. I 18. STOLJEĆU I OBLIKOVANJE ZNAKOVNIH GRAFIČKIH SUSTAVA LEVAKOVIĆEVIH IZDANJA MISALA I BREVIJARA

Istočnoslavenizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih tekstova iz 17. i 18. stoljeća nije bila »živa« jezična pojava: nije značila prodror pojedinih elemenata tadašnjih istočnoslavenskih jezika u hrvatski jezik, nego se prije svega usredotočila na preoblikovanje jezika prema prihvaćenim pravopisnim i gramatičkim normama istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskog jezika. Osnovu jezičnih i grafičkih revizija činile su dvije značajne istočnoslavenske gramatike: **Grammatika slovenska** Lavrentija Zizanija iz 1596. godine i **Grammatiki slavénskijá právilnoe sýntagma** Meletija Smotrickoga iz 1619., koje ozakonjuju pravopisne i jezične posebnosti južnoslavenske (bugarske i srpske) redakcije crkvenoslavenskoga i grčkoga jezika, koje su s drugim južnoslavenskim utjecajem prodrele u istočnoslavensku varijantu crkvenoslavenskog jezika. Izdanje **Levakovićeva misala** (Rim, 1631) unatoč nekim primjetnim približavanjima istočnoslavenskim fonetskim zakonitostima još je uvijek spomenik hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Cjelokupan grafički sustav misala zasniva se na grafemima i pravopisnim pravilima protestantske tiskare u Urachu. Levaković je iz Konzulovih glagoljskih izdanja preuzeo sve najkarakterističnije grafeme i u njihovo upotrebi ugledao se na njegova glagolska djela. U misalu nema nikakvih tragova grafičkih elemenata istočnosla-

venskih gramatika crkvenoslavenskog jezika. Sljedeće izdanje rimske Kongregacije za širenje vjere – **Levakovićev brevijar** (1648) jezično i grafički slijedi u Rimu vladajuća mjerila prestiža o primjerenosti istočnoslavenske redakcije crkvenoslavenskog jezika za tisak liturgijskih knjiga. U tom je izdanju Levaković izlučio (gotovo sve) tipične grafeme **Misala iz 1631.** i izradio nove, po uzoru na čirilički grafički sustav istočnoslavenskih gramatika. Slijedio je prije svega pravopisna pravila **Zizanijeve gramatike** i izradio spomenik koji se posve razlikuje od izdanja misala. Izlaskom **Brevijara 1648.** definitivno je bila prekinuta višestoljetna tradicija hrvatskoga glagolizma.

РЕЗЮМЕ

ВОСТОЧНОСЛАВЯНИЗАЦИЯ ХОРВАТСКИХ ГЛАГОЛИЧЕСКИХ БОГОСЛУЖЕБНЫХ ТЕКСТОВ XVII – XVIII ВВ. И ОФОРМЛЕНИЕ ЗНАКОВЫХ ГРАФИЧЕСКИХ СИСТЕМ ИЗДАНИЙ **MISSALE ROMANUM** И **BREVIARIUM ROMANUM** РАФАИЛА ЛЕВАКОВИЧА

Восточнославянизация хорватских глаголических богослужебных текстов XVII – XVIII вв. не была »живым« языковым явлением – не появилась следствием прямого влияния живых восточнославянских языков на хорватский язык. Прежде всего она сосредоточилась на переработку языка по орфографической и грамматической норме восточнославянских грамматик церковнославянского языка. Основой языковой и графической ревизии послужили две значительные восточнославянские грамматики – Грамматика словенска Лаврентия Зизания (1596) и Грамматики славёнския прáвилое сúнтагма автора Мелетия Смотрицкого (1619), нормировавшие орфографические и языковые особенности южнославянского (болгарского и сербского) извода церковнославянского и греческого языков, проникшие в результате второго южнославянского влияния. **Missale romanum** Рафаила Леваковича (Рим, 1631) несмотря на некоторые появляющиеся в памятнике восточнославянские фонетические элементы графически и грамматически продолжает хорватскую глаголическую традицию. Требник графически основывается на графемах и орфографических правилах, формирующихся в изданиях проте-

стантской типографии в Урахе. Форма и употребление некоторых графем несомненно связывает этот памятник с протестантскими глаголическими изданиями Степана Конзула. В требнике нет никаких графических элементов восточнославянского извода церковнославянского языка. Следующее издание римской Congregatio de propaganda fide – **Breviarium romanum** Рафаила Леваковича (1648) с точки зрения языка и графики подчиняется доминировавшему в Риме мнению, что восточнославянский извод церковнославянского языка самый лучший для хорватских богослужебных изданий. В этом памятнике в основу графической системы положены не типичные графемы хорватской протестантской типографии XVI века, а графические графемы, преобразованные по восточнославянской орфографической норме (прежде всего по грамматике Зизания) и кирилловской азбуке. Этим изданием перерывается вековая традиция хорватского глаголизма.

VIRI:

BABIĆ: Vanda BABIĆ, *Hrvatskoglagolske tiskane početnice iz 1527., 1530. i 1561. godine*, Diplomska naloga, Ljubljana 1986.

DAMJANOVIĆ: Stjepan DAMJANOVIĆ, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984.

DERGANC I: Aleksandra DERGANC, *O morebitnem vplivu Bohoričeve slovnice na cerkvenoslovansko slovničo Meletija Smotrickega*; Obdobja 6, Ljubljana 1986, str. 319–325.

DERGANC II: Aleksandra DERGANC, *Prve cerkvenoslovanske in Bohoričeva slovniča*, Slavistična revija, letnik 34, št. 1, Ljubljana 1986, str. 67–76.

DUKAT: Zdeslav DUKAT, *Gramatika grčkoga jezika*, Zagreb 1990.

GOLUB: Ivan GOLUB, *Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga*; »Slovo« 21, Zagreb 1971, str. 377-387.

V. BABIĆ, Vzhodnoslovanizacija hrv.glag. liturgičnih tekstov ... *SLOVO* 47-49 (1997-'99)

HAMM I: Josip HAMM, *Hrvatski tip crkvenoslovenskog jezika; »Slovo«* 13, str. 43-67.

HAMM II: Josip HAMM, *Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima; »Slovo«* 21, Zagreb 1971, str. 213-222.

HERCIGONJA: Eduard HERCIGONJA, *Prinosi studiju ortografije srednjovjekovnih hrvatskoglagoljskih tekstova; »Radovi Zavoda za slavensku filologiju«* 15, Zagreb 1977, str. 69-82.

JAGIĆ I: Vatroslav JAGIĆ, *Энциклопедія славянской филологии*, Петербург 1910.

JAGIĆ II: Vatroslav JAGIĆ, *Разсуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке; Изслѣдованія по русскому языку*, Том I, Санктпетербург 1885 –1895, str. 376.

JAPUNDŽIĆ: Marko JAPUNDŽIĆ, *Matteo Karaman (1700-1771) arcivescovo di Zara, Excerpta e dissert. ad lauream*, Roma 1961.

JEŽIĆ: Slavko JEŽIĆ, *Hrvatska književnost od početka do danas*, Zagreb 1944.

KARSKI: Евфимий Федорович Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва 1979.

MIHALJEVIĆ: Milan MIHALJEVIĆ, *O glasu j i načinima njegova bilježenja u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika; »Slovo«* 36, Zagreb 1986, str. 123-139.

MOŠIN: Vladimir MOŠIN, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza; »Slovo«* 11 –12, Zagreb 1962, str. 13-130.

NAZOR: Anica NAZOR, *Zagreb riznica glagoljice*, Zagreb 1978, str. 74-81.

NIMČUK I: В. В. Німчук, *Систематичний підручник церковнослов'янської мови "Грамматика словенска" Л. Зизанія*, Київ, 1980.

NIMČUK II: В. В. Німчук, *Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства*, Київ, 1979.

OŽEGOV: С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1983.

PANDŽIĆ: B. PANDŽIĆ, *Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti; »Nova et vetera«* 1/2, Sarajevo 1978, str. 85-112.

V. BABIĆ, Vzhodnoslovanizacija hrv.glag. liturgičnih tekstov ... SLOVO 47-49 (1997-'99)

RADONIĆ: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

SGAMBATI: Emanuela SGAMBATI, *Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII stoljeću*; »Slovo« 32–33, Zagreb 1983, str. 103–122.

SMOT.: Мелетий Смотрицкий, *Грамматики Славéнския прáвилное сýнтагма*, Еве 1619, Faksimilna izdaja: Київ 1979.

USPENSKI: Б. А. Успенский, *История русского литературного языка (XI – XVII вв.)*, München 1987.

ZIZ.: Лаврентий Зизаний, *Грамматика словенска*, Вільно 1596; Faksimilna izdaja: Київ 1980.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 23. travnja 1997.

Autor: Vanda Babić

Filozofska fakulteta, Ljubljana